शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अत्राचः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणः यरलवास्त्वीषत् पृष्टा इत्यर्थः नेमइत्यर्द्धवाची। शलः शषसहा नेमस्पृष्टा अर्द्धस्पृष्टा अर्थादर्द्धविवृताः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" इत्येकवाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः। बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेश इति "स्थानेऽन्तरतमः" इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् बहुसमानधर्म्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्।

बाह्याः प्रयत्नाश्चाष्टविधाः काकलकाधःस्थलगलबिलसङ्कोचविकाशश्वासोत्पादकध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पचमहत्त्वरूपकार्य्यकरा यथाक्रमं विवारसंवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो मन्तव्याः। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्व्वर्णानभिव्यञ्जन् यत्नविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादास्यबहिर्द्देशकार्य्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "खयां यमाः खयः+कँपौ विसर्गः शरएव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवारा नादमानिनः। अयुग्मा वर्गयमगायणश्चाल्पासवः स्मृताः" इतिसिद्धान्तकौमुद्युक्तदिशावसेयाः। खयां स्थाने जाता ये यमाः कँ खँ गँ घँ इत्येते प्रातिशाख्यप्रसिद्धाः खयः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गाः शरः शषसाश्च एते श्वासा अघोषाः कण्ठं विवृण्वत च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषसंवारनादरूपबाह्यप्रयत्नवन्तः। वर्गीयप्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः पूर्व्वोक्ताः प्रथमतृतीयवर्गजातयमाश्च यणः यरलवाः एते अल्पप्राणास्तद्भिन्नाः सर्व्वे महाप्राणाः इति विवेकः।

तदेवं परस्परविभाजकैर्बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नैः स्वरकालविशेषैर्वर्णानां परस्परविलक्षणरूपता। प्रसिद्धा हि वर्णाः पुरस्कृत्यैव कञ्चिद्विशेषम् विलक्षणतामासादयन्ति तत्र वर्णविभाजकानि सूचीपत्रे दृश्यानि

काव्यादौ विन्यस्तवर्णानां फलमुक्तं वृत्तरत्ना० टी० यथा गणप्रसङ्गेनाक्षरशुद्धिरप्यभिधीयते "अक्षरे परिशुद्धे च नायको भूतिमृच्छति" इत्युक्तेरक्षरशुद्धेरावश्यकत्वात्। "अवर्णात् सम्पत्तिर्भवति शमिवर्णाद्धनशतान्युवर्णादख्यातिः, सरभसमृवर्णात् वराहतात्। तथाह्येचः सौख्यं ङञणरहितादक्षरगणात् पदादौ विन्यासात् भरबहलपूर्वैर्विरहितात्"। भरबहलास्तत्पूर्वाणि यान्यक्षराणि तैर्विरहितादित्यर्थः। हल्वर्णानां फलान्युक्तानि तत्रैव। "कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति, वियशोङ्, स्तथा चः सुखं, छः प्रीतिं, जोमित्रलाभं, भयमरणकरौ झञौ, टठौ खेददुःखे,। डः शोभां, ढो विशोभां, भ्रमणमथ च णस्तस्तु खं, थस्तु युद्धं, दो, धः, सौख्यं, मुदं, नः, सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः। या लक्ष्मीं, रस्तु दाहं, व्यसनमथ लवौ शः सुखं, षस्तु खेदं, सः-सौख्यं, हस्तु खेदं, विलयमपि च लः, क्षः समृद्धिं करोति। संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्णविन्यासयोगं पद्यादौ, गद्यवक्त्रे, वचसि च सकले, प्राकृतादौसमोऽयम्"। एतेषां फलाधारनिरूपणमपि तत्रैव "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत्। अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम्"। तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्तः। "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः। मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः"।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि।

क

व्यञ्जनवर्णभेदः ककारः कण्ठ्यः अर्द्धमात्रः। तस्य तन्त्रे वाचकाः शब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा। "कः क्रोधीशो महाकाली कामदेवःप्रकाशकः। कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवोजयानलः। चक्री प्रजापतिः सृष्टिर्दक्षस्कन्धो विशाम्पतिः। अनन्तः पार्थिवोविन्दुस्तापिनी परमात्मकः। वर्गाद्यश्च मुखी ब्रह्मा 'वर्णाद्योऽम्भःशिवोजलम्। माहेश्वरी तुला पुष्पं मङ्गलश्चरणं करः। नित्याकामेश्वरी मुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः। श्रीपुरं रमणोरङ्ग कुसुमा परमार्थकः"।

क पु० कै-शब्दे कच-दीप्तौ वा ड १ब्रह्मणि २विष्णौ ३कामदेवे ४ अग्नौ ५वायौ ६यमे ७सूर्य्ये ८आत्मनि ९दक्षे-प्रजापतौ १०राजनि ११कामग्रन्थौ १२मयूरे" मेदि०। १३विहगे शब्दचि०। १४चित्ते १५देहे १६काले १७घने मेघे १८शब्दे अनेकार्थकोषः १९प्रकाशे च एकाक्षरकोषः। २०शिरसि न० "द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य